"नार्व्वाक् संवत्सराद्वृद्धिर्वृषोत्सर्गे विधीयते।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं वृद्धिश्राद्धं विधीयते॥"
इत्युशनसो वचनात्॥ * ॥
वृषलक्षणमाह कात्यायनः।
"अथङ्गो जीववत्सायाः पवस्विन्याः सुतो बली।
एकवर्णो द्विवर्णो वा यो वा स्यादष्टकासुतः॥
यूथादुच्चतरो यस्तु समो वा नीच एव वा।
सप्तावरान् सप्त परानुत्तृष्टस्तारयेद्वृषः॥"
अष्टकासुतः अष्टकासु जातः। कामधेनुप्रभृतिषु मत्स्यपुराणम्।
"चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते।
लाचारसवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत्॥
वृष एव स मोक्तव्यो न सन्वार्य्यो गृहे वसन्।
तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी॥
गृष्ट्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्य्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्॥"
वत्सतरीर्विशेषयति।
"अग्रतो लोहिता पत्नी पार्श्वाभ्यां नीलपाण्डरे।
पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा वृषभस्य च मोचयेत्॥"*॥
वैधकर्म्मार्थमश्वपान्तर्वितानसूत्रं हयशीर्षपञ्चरात्रम्। "नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद्बुधः।" अत्र च।
"शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च।
कीर्त्तयेद्भारतञ्चैव तथा स्यादक्षयं हविः॥"
इति दानधर्म्मस्यवृषोत्सर्गप्रकरणीयवचनात् अक्षयहविष्कामेन स्वस्तिवाचनानन्तरं भारतनामोच्चारणं कार्य्यम्।
"यदह्ना कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियेश्वरन्।
महाभारतमाख्याय पूर्व्वां सन्ध्यां विमुच्यति॥"
इत्यादि-पुराणोक्त-प्रातर्महाभारतोच्चारणवत् राढ़देशीयास्तु विराटपर्व्व पाठयन्ति। भविष्ये।
"वृषोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा मृतस्य च।"
इत्युपक्रम्य।
"अनुज्ञां गृह्य च पुनर्गणेशं पूजयेद्वृषे।
ग्रहांश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः॥"
छन्दोगपरिशिष्टम्।
"गोशालायां प्रणीयाग्निं संस्कृत्य व्रीहितण्डुलान्।
अग्निपूषेन्द्रेश्वरेभ्यो निर्व्वपेत् पायसं चरुम्॥"
गोशालायामिति प्रधानकल्पः। वृषभ इत्युपक्रम्य।
"उत्सृष्टो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात्।
प्रागुदक्प्लवने देशे मनोज्ञे निर्जने वने॥"
सङ्कल्पानन्तरं यजमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणादिकं कुर्य्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः। ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गातृहोतृध्वर्य्यु इत्यादिदर्शनेन। मत्स्यसंग्रहे।
"द्यूते च लवहारे च व्रतेषु यज्ञकर्म्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति।
एकः कर्म्मनियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्नधारकः॥
तृतीयः प्रब्रूयात् प्रश्नं ततः कर्म्म समाचरेत्॥"
वरणानन्तरं कुशण्डिकां समाप्य यथाविधिना चरुपाकञ्च कृत्वा चरुहोमं कुर्य्यात्। ततः स्विष्टिकृद्धोममहाव्याहृतिहोमौ कार्य्यौ॥*॥ततः
"वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिमूलाङ्कं समुल्लिखेत्।
वृषा ह्यसीति सव्येऽस्य चक्राङ्कमपि दर्शयेत्।
तप्तेन पश्चादयसा सप्तौ तावेव कारयेत्॥
अथैनं कलसस्याभिरद्भिरेको वृषेण वा।
सर्व्वौषधिसुगन्धीभिः स्नापयेद्वस्त्रिका अपि॥
परिधाप्याहते शुक्ले वाससी हेमपट्टकम्।
सत्यमित्यावेधासोमसामभ्यां शिरसि न्यसेत्॥"
ततो वृषवत्सतरीणामलङ्कारादिकं दत्त्वा विल्वकुलनिर्म्मितयूपे उपयूपे च बद्ध्वा एनं युवानं इति मन्त्रं पठित्वा वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषं तत्तत्फलकामी अद्येत्यादिवाक्येनोत्सृजेत्॥*॥ ततो यूपाद्विमुच्य वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषमेघ्राण्यां चालयित्वा प्रार्थयेत्। यथा,—
"न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्भिणीञ्च गाम्।
धर्म्मोऽसि त्वं चतुष्पादस्तमस्ते प्रियाखिमाः।
चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह॥
देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः।
भूतानां त्रिजननास्त्वया सार्द्धं व्रजन्त्विमाः॥
नमो ब्रह्मण्यदेवेभ्य पितृभूतर्षिपोषक।
त्वयि मुक्तेऽचला लोका मम सन्तु निरामयाः॥
मा मे ऋणोऽस्तु देवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ मानुषः।
धर्म्मस्त्वं त्वत्प्रपन्नस्य या गतिः सास्तु मे ध्रुवा॥
यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म्म लोभमोहात् कृतं भवेत्।
तस्मादुद्धृत्य देवेभ्य पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे॥
यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः॥"
इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत्। तत आचारादृवृषपुच्छगलितोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्य्यात् ततः प्रकृतदक्षिणां कृत्वा कर्म्मकारयितृभ्यो दक्षिणां दद्यात्। इति वृषोत्सर्गतत्त्वम्॥*॥
अपि च।
"कार्त्तिक्यां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं सदा।
गोत्सर्गन्तु प्रकर्त्तव्यं नीलं वा वृषमुत्सृजेत्।
सर्व्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयादविचारवान्॥
मनुरुवाच।
अश्वमेधसमं पुण्यं वृषोत्सर्गादवाप्यते॥
रेवत्याश्वाश्विने मासि कार्त्तिक्यां कार्त्तिकस्य वा॥
गोविवाहोऽथवा कार्य्यो माघ्यां वै फाल्गुनेऽपि वा॥
शिवोमामङ्गलक्षेत्रे तृतीयायां महाफलम्।
अश्वत्थोडुम्बरीयागं विवाहविधिना भवेत्॥
सतोरणं भवेत्तीर्थे उत्सर्गो गोकुलेऽपि वा।
चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वौ वा संभवतोऽपि वा॥
वत्सं सर्व्वाङ्गसंपूर्णं कन्या सा वत्सिका भवेत्।
अलंकृत्य यथाशोभमुत्सर्गं कारयेन्मुने॥
विवाहमेकवत्सीयनीलेन भवते सदा।
वृषेण अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम्॥
जायेरन् बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्॥
रोहितो यस्तु वर्णेन शुक्लवर्णखुरो वृषः।
लाङ्गूलशिरसश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः॥
अङ्कित्वोत्सृज्यते पूर्व्वं गाम्बालंकृत्य सर्व्वतः।
तप्तेन वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समालिखेत्॥
धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाङ्कयेत्।
एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाजिमखोदितम्॥
यमुद्दिश्योत्सृजेद्वृषवत्सं स लभेताविचारणात्।
यथा शिवोमजा अर्चा पूजिता सर्व्वकामदा।
एवं देवत्रयं यष्ट्वा अनन्तं लभते फलम्॥
मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानजं फलम्।
सहस्रक्रतवस्तेन वृषोत्सर्गादवाप्नुयात्॥"
इति देवीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः॥

वृष्टिः, स्त्री, (वृष+क्तिन्।) मेघाज्जलबिन्दुपतनम्। तत्पर्य्यायः। वर्षम् २। इत्यमरः॥ गोवृतम् ३ परावृतम् ४ वर्षणम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ तत्कारणं यथा,—
"अष्टतादित्ये यत्र भवन्ति सर्व्वेखेचराः।
तदा वृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया वृत्यर्केवसुवासरैः॥"
इति खरोदयः॥*॥
अपि च।
"ब्रुवन्तु परमार्थञ्च किमिन्द्रादृष्टिरेव च।
सूर्य्याद्धि जायते तोयं तोयात् शस्यानि शाखिनः॥
तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः।
सूर्य्यस्तस्य नीरञ्च काले तस्मात् समुद्भवः।
सूर्य्यो मेघादयः सर्व्वे विधात्रा ते निरूपिताः॥
यत्राब्दे यो जलधरो गजश्च सागरो मरुत्।
शस्याधिपो वृषो मन्त्री विधात्रा ते निरूपितः॥
जलाढ़कानां शस्यानां लवणानाञ्च निरूपितम्।
अब्दोऽब्दोऽस्यैव तत् सर्व्वं कल्पे कल्पे युगे युगे॥
हस्ती समुद्रादादाय करेण जलमीप्सितम्।
दद्याद्वनाय तद्दद्याद्वातेन प्रेरितो घनः।
स्थाने स्थाने पृथिव्याञ्च काले काले यथोचितम्॥
ईश्वरेच्छयाविर्भूतं तूर्य्यं भूतं प्रतिबन्धकम्।
भूतं भव्यं भविष्यञ्च महत् क्षुद्रञ्च मध्यमम्।
धात्रा निरूपितं कर्म्म केन तात निवार्य्यते॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अः॥
आसन्नवृष्टिसूचकानि यथा,—
"मयूराः स्तनयित्नूनां शब्देन हृषिता मुहुः।
केकायन्ति प्रतिवने सततं वृष्टिसूचकाः॥
मेघोत्सुकानां मधुरञ्चातकानां मनोहरः।
श्रूयतामतिमत्तानां वृष्टिसन्निधिसूचकः॥
गगने शक्रचापेन कृतं साम्प्रतमास्पदम्।
धारासारशरैस्तापं छेत्तुं प्रति यथोद्यतः॥"
इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः॥*॥